

Για το βιβλίο

Ντιλέκ Γκιουβέν (Dilek Güven), *Εθνικισμός, κοινωνικές μεταβολές και μειονότητες: Τα επεισόδια εναντίον των μη Μουσουλμάνων της Τουρκίας, 6/7 Σεπτεμβρίου 1955*,

μετάφραση: Σοφία Αυγερινού, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» Ι.Δ. Κολλάρου και Σιας Α.Ε., 2006, 387 σελίδες (περιλαμβάνει παράρτημα και ευρετήριο τοπωνυμίων)

Ιωάννης Δ. Στεφανίδης

Το Σεπτέμβριο του 2005 συμπληρώθηκαν πενήντα χρόνια από το κύμα βανδαλισμών που εκδηλώθηκε στην Κωνσταντινούπολη και, δευτερευόντως, στη Σμύρνη τη νύχτα της 6ης προς 7η Σεπτεμβρίου 1955 και εντυπώθηκε στη συλλογική ελληνική μνήμη ως «Σεπτεμβριανά». Ως είθισται, η επέτειος αποτέλεσε ευκαιρία για λιγότερο ή περισσότερο εκτενή αφιερώματα στα μέσα μαζικής ενημέρωσης. Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε τότε σε «νέα στοιχεία» τα οποία, υποτίθεται, ρίχνουν πρόσθετο φως στα δραματικά γεγονότα της περιόδου. Το δημοσιογραφικό ενδιαφέρον προσέλυσε η διδακτορική διατριβή της Dilek Güven στο Πανεπιστήμιο του Μπόχουμ, που μόλις είχε κυκλοφορήσει στην Τουρκία, και, δευτερευόντως, το βιβλίο του ελληνοαμερικανού πανεπιστημιακού Σπύρου Βρυώνη με τίτλο *The Mechanism of Catastrophe: The Turkish Pogrom of September 6-7, 1955, and the Destruction of the Greek Community of Istanbul*. Εν συνεχεία, ο εκδοτικός οίκος Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» συμπεριέλαβε και τα δύο βιβλία στη σειρά «Ιστορία και Πολιτική».

Ο **Ιωάννης Δ. Στεφανίδης** διδάσκει Διπλωματική Ιστορία στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Είναι συγγραφέας των βιβλίων *Isle of Discord: Nationalism, Imperialism and the Making of the Cyprus Problem* (Hurst & New York University Press, 1999) και *Stirring the Greek Nation: Political Culture, Irredentism and Anti-Americanism in Post-War Greece, 1945-67* (Ashgate, υπό έκδοση)

Πρώτη είδε το φως της δημοσιότητας η μετάφραση του βιβλίου της Güven. Ο τίτλος αποκαλύπτει την πρόθεση της συγγραφέως να εξετάσει το τουρκικό εθνικό φαινόμενο σε σχέση με την κοινωνική αλλαγή και τη θέση των μειονοτήτων. Επιλέγει τα «Σεπτεμβριανά» ως πρόσφορο ιστορικό γεγονός προκειμένου να δοκιμάσει την ερμηνεία της για τη στάση του τουρκικού έθνους-κράτους απέναντι στις μη μουσουλμανικές μειονότητες, από τη σύστασή του έως τα μέσα, περίπου, της δεκαετίας του 1960.

Δύσκολα θα μπορούσε να αμφισβητήσει κανείς τη συνέχεια που χαρακτηρίζει τη μειονοτική πολιτική του κράτους που διαδέχτηκε την Οθωμανική Αυτοκρατορία το 1923. Το κεμαλικό καθεστώς συνέχισε και ενέτεινε την πολιτική εκτουρκισμού του μουσουλμανικού στοιχείου, την οποία είχαν εγκαινιάσει οι Νεότουρκοι. Τις συνέπειες της πολιτικής αυτής ακόμα υφίσταται η κουρδική μειονότητα. Η πολιτική εθνικής ομογενοποίησης ασκήθηκε και προς τις μη μουσουλμανικές μειονότητες, μέσω του εκπαιδευτικού συστήματος και του κρατικού μηχανισμού, εν γένει, κατά παράβαση των εγγυήσεων που προβλέπει η Συνθήκη της Λωζάννης. Βέβαια, την εποχή που συστάθηκε η Τουρκική Δημοκρατία τα στοιχεία αυτά αντιπροσώπευαν ένα ελάχιστο ποσοστό στο σύνολο του πληθυσμού. Η πολιτική γενοκτονίας των Αρμενίων κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και η ελληνοτουρκική ανταλλαγή των πληθυσμών είχαν αποδεκατίσει τις κοινότητες αυτές, στις οποίες θα πρέπει να προστεθούν μερικές δεκάδες χιλιάδες Εβραίων. Ωστόσο, έστω και συρρικνωμένες, οι μειονότητες εξακολούθησαν να εμπνέουν ανασφάλεια στο κεμαλικό κράτος, καθώς ήταν πρόσφατη η εμπειρία από την απόπειρα διαμελισμού της τουρκικής ενδοχώρας στα 1919-22. Πέρα από τους ιστορικούς λόγους, η δυσανάλογα υψηλή συμμετοχή τους στην οικονομική ζωή της παλιάς αυτοκρατορικής πρωτεύουσας, της Κωνσταντινούπολης, αντιστρατεύονταν το κεμαλικό πρόγραμμα για εκτουρκισμό της οικονομίας. Επιπλέον, η διαφορά θρησκευτικής πίστης και εθνικού προσανατολισμού καθιστούσαν τις μειονότητες αυτόχρημα εθνικώς ύποπτες. Τα ιδιαίτερα πολιτισμικά χαρακτηριστικά τους, σε συνδυασμό με την εχθρική προδιάθεση του τουρκικού κράτους, έμοιαζαν να ακυρώνουν το εγχείρημα του εκτουρκισμού. Δεν έμενε παρά μια πολιτική διακρίσεων και, ιδίως, η σταδιακή οικονομική αφαίμαξη προκειμένου οι «αλλόθρησκες» και «αλλογενείς» ομάδες να εγκαταλείψουν διαπαντός το έδαφος της τουρκικής πατρίδας.

Η συγγραφέας αφιερώνει το ένα τρίτο του κεμένου της προκειμένου να στοιχειοθε-

τήσει τη βαθύτερη εχθρότητα του τουρκικού εθνικισμού ως επίσημης ιδεολογίας και πρακτικής απέναντι σε όλες τις μουσουλμανικές μειονότητες ανεξαιρέτως. Για το ευρύτερο αναγνωστικό κοινό, που έχει εθιστεί στην καταγγελία του τουρκικού εθνικισμού, η συγκεκριμένη πλευρά του βιβλίου αναμφίβολα θα αποδειχτεί ελκυστική. Αλλά και ο περισσότερο νηφάλιος αναγνώστης θα εκτιμήσει τις σημαντικές πληροφορίες που αρέται η Güven ιδίως από τουρκικές πηγές, αλλά και από τα αμερικανικά, βρετανικά, γαλλικά και γερμανικά διπλωματικά αρχεία. Η προσπάθεια να καταδειχθεί η συνάφεια της πολιτικής του τουρκικού κράτους, παρά την εναλλαγή διαφορετικών εκδοχών του κεμαλισμού στην εξουσία, με τη δραστική συρρίκνωση της παρουσίας των μη μουσουλμανικών μειονοτήτων στη χώρα κλονίζει και την παραδοσιακή αντίληψη στην Ελλάδα για τα «Σεπτεμβριανά». Εδώ και πέντε δεκαετίες τα γεγονότα αντιμετωπίζονται κυρίως ως αντίποινα της Τουρκίας σε βάρος του ελληνισμού της Πόλης για τη διεκδίκηση της Κύπρου από την Ελλάδα και την εκδήλωση του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα στη μεγαλόνησο. Η συγγραφέας δεν χάνει ευκαιρία να τονίσει ότι θύματα των καταστροφών, και μάλιστα σε σημαντική αναλογία, έπεσαν και οι κοινότητες των Αρμενίων, των Εβραίων, ακόμα και των προσήλυτων Ντονμέδων. Επιπλέον, κρίνει «παραπλανητική» την τάση της βιβλιογραφίας «να εξετάζει τα «Σεπτεμβριανά» κυρίως σε σχέση με το Κυπριακό». Από την άλλη μεριά, η ίδια (σ. 288) αναγνωρίζει τη θέση που διατυπώνει ο Αλέξης Αλεξανδρής στο έργο του *The Greek Minority of Istanbul and Greek-Turkish Relations, 1918-1974* (Αθήνα: Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, 1983), ότι η μοίρα του ελληνισμού της Πόλης δεν πρέπει να εξετάζεται αποκομμένη από τη δυναμική συνισταμένη των ελληνοτουρκικών σχέσεων και του Κυπριακού Ζητήματος.

Ως προς τα πραγματικά περιστατικά και τους «αυτουργούς», ηθικούς και φυσικούς, των «Σεπτεμβριανών», που καλύπτουν κάτι λιγότερο από το ήμισυ του κεμένου, η συγγραφέας προσκομίζει λίγα νέα στοιχεία. Οι λεπτομέρειες των συμβάντων αναπτύσσονται σχεδόν εξαντλητικά στην ογκώδη έκθεση του Χριστόφορου Χρηστίδη, την οποία εξέδωσε το Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών το 2000. Οι εκτιμήσεις που διατυπώνονται στο ίδιο κείμενο σχετικά με τον ρόλο που έπαιξαν ο Τύπος, φοιτητικοί σύλλογοι, εθνικιστικές οργανώσεις, συνδικάτα, το κυβερνών Δημοκρατικό Κόμμα και, εν τέλει, ο κρατικός μηχανισμός στην οργάνωση, εκτέλεση και συγκάλυψη των εκτρόπων, καθώς και η απροθυμία της κυβέρνησης Menderes να αποζημιώσει τα θύματα επιβεβαιώνονται από

το βιβλίο της Günen. Αξίζει να σημειωθεί ότι η ανάγνωση του βιβλίου δεν επιβεβαιώνει το συμπέρασμα δημοσιογράφου που μίλησε με τη συγγραφέα το Σεπτέμβριο του 2005, ότι δηλαδή τα «Σεπτεμβριανά» εντάσσονται στην προσπάθεια που κατέβαλε το «κεμαλικό βαθύ κράτος» προκειμένου να «υπονομεύσει» ή να «καθοδηγήσει» τη λαοπρόβλητη κυβέρνηση του Δημοκρατικού Κόμματος. Τα στοιχεία τουρκικής προέλευσης τα οποία η Günen θέτει υπόψη του έλληνα αναγνώστη προέρχονται κυρίως από τα πρακτικά της δίκης των ηγετών του Δημοκρατικού Κόμματος στη νήσο Πλάτη (Yassıada), το 1961, μέρος των οποίων είχε δημοσιευτεί στον ελληνικό Τύπο της εποχής, καθώς και από το φάκελο του στρατιωτικού δικαστή Fahri Öker που απόκειται στο αρχείο του Ιδρύματος Οικονομικής και Κοινωνικής Ιστορίας της Τουρκίας. Οι πηγές αυτές βοήθησαν σε σημαντικό βαθμό να παρακαμφθεί η σιωπή των τουρκικών κρατικών αρχείων και η αδυναμία πρόσβασης στα διπλωματικά άδυνα Ελλάδας και Τουρκίας.

Συζητώντας τη μεθοδολογία της εργασίας της στην Εισαγωγή του βιβλίου, η συγγραφέας αποδίδει ιδιαίτερη σημασία στις πηγές «προφορικής ιστορίας» και εκθέτει αναλυτικά τον τρόπο συλλογής τους. Η έμφαση αυτή, πάντως, δεν φαίνεται να δικαιολογείται από την έκταση στην οποία χρησιμοποιεί τέτοιες μαρτυρίες. Αναφέρεται σε συνεντεύξεις με σαράντα πρόσωπα, αλλά παραπέμπει μόνο σε είκοσι μία από αυτές, σε σαράντα μία υποσημειώσεις από σύνολο 863. Ακόμη και στο πρώτο κεφάλαιο, όπου επιχειρείται η «ανασύσταση» των γεγονότων, η πυκνότητα των 24 από 211 υποσημειώσεις δεν στοιχειοθετεί παρά μόνο τη χρήση της «προφορικής ιστορίας» ως επικουρικής πηγής, ικανής να διανθίσει τις κάπως «ξερές» μαρτυρίες των εγγράφων.

Η συγγραφέας βρίσκεται σε εντελώς ολισθηρό έδαφος όταν περνά στη διπλωματική πτυχή των γεγονότων. Συνολικά, στη διασύνδεση των «Σεπτεμβριανών» με το Κυπριακό αφιερώνει λιγότερο από το δέκα τοις εκατό του κειμένου. Δύο υπήρξαν οι «αποκαλύψεις» που τράβηξαν το ενδιαφέρον των ελλήνων δημοσιογράφων το Σεπτέμβριο του 2005.¹ Η πρώτη αφορά στον βρετανικό «δάκτυλο». Πρόκειται για εικασία που διατυπώθηκε από ελληνικούς δημοσιογραφικούς και διπλωματικούς κύκλους την επομένη των γεγονότων. Κάνοντας λόγο «για συμμετοχή στο σχεδιασμό των επεισοδίων», η Günen φαίνεται να δέχεται ότι οι Βρετανοί όχι μόνο αποδέχονταν την άσκηση βίας σε βάρος των μειονοτήτων αλλά και ήταν σε θέση να επηρεάζουν αποφασιστικά την εσωτερική πολιτική της τουρκικής κυβέρνησης. Πέρα από τους ελληνικούς

υπαινιγμούς, οι ενδείξεις που επικαλείται η συγγραφέας είναι, με σειρά βαρύτητας, οι ακόλουθες: η απροθυμία του Λονδίνου να πιέσει την Άγκυρα προκειμένου να αποζημιωθούν βρετανοί πολίτες που είχαν πέσει θύματα βανδαλισμών· η πρόθεση του βρετανού πρωθυπουργού Anthony Eden να εκμεταλλευτεί την τριμερή διάσκεψη την οποία η κυβέρνησή του συγκάλεσε στο Λονδίνο μεταξύ 29 Αυγούστου και 7 Σεπτεμβρίου 1955, προκειμένου να αποδείξει το αγεφύρωτο χάσμα στις θέσεις Ελλάδας και Τουρκίας· μια δήλωση βρετανού εργατικού βουλευτή, το Μάιο του 1955, ότι η παρουσία της μεγάλης ελληνικής μειονότητας στην Κωνσταντινούπολη αποτελεί εγγύηση για την ασφάλεια της τουρκικής μειονότητας στην Ελλάδα· ένα σχόλιο μεσαίου στελέχους του Foreign Office, το Σεπτέμβριο του 1954, ότι «λίγες ταραχές στην Άγκυρα» θα βόλευαν τους Βρετανούς «μια χαρά»· η εκτίμηση του συμβούλου (και όχι του πρεσβευτή, όπως λανθασμένα αναφέρεται στο κείμενο) της βρετανικής πρεσβείας στην Αθήνα ότι «θα ακούσε ένα ασήμαντο γεγονός, όπως να γράψει κανείς με κμωλία ένα σύνθημα στον τοίχο του σπιτιού όπου γεννήθηκε ο Ατατούρκ στη Θεσσαλονίκη για να δημιουργήσει φασαρίες (rumors)». Η βαρύτητα την οποία αποδίδει η Günen στο σχόλιο αυτό, παραθέτοντάς το αυτούσιο στο τελευταίο κεφάλαιο και επαναλαμβάνοντας την ερμηνεία της στο τέλος του βιβλίου δεν δικαιολογείται από τα διπλωματικά συμφραζόμενα. Το σχόλιο διατύπωσε ο Anthony Lambert στις 12 Αυγούστου 1954 μεταδίδοντας στο Foreign Office συνομιλία που είχε με τον τούρκο ομολόγο του. Εκείνη την εποχή, η ελληνική προσφυγή για το Κυπριακό δεν είχε κατατεθεί ακόμα και η βρετανική πρεσβεία εφιστούσε την προσοχή του Λονδίνου στον εύθραυστο χαρακτήρα της ελληνοτουρκικής φιλίας, όπως, άλλωστε, έπραττε και ο Χριστόφορος Χρηστίδης με εμπιστευτικές εκθέσεις του προς τον Αλέξανδρο Παπάγο, την ίδια περίοδο. Θα απαιτούσε ισχυρή δόση συνομιλικής διάθεσης ώστε να συνδεθεί το σχόλιο αυτό με την οργάνωση των γεγονότων στην Τουρκία, δεκατρείς μήνες αργότερα. Περισσότερη εύλογη θα ήταν μια διασύνδεση με την ομολογία του Eden στα απομνημονεύματά του ότι, ενόψει της Τριμερούς, είχε θεωρήσει σκόπιμη μια εκδήλωση της «δύναμης των τουρκικών αισθημάτων για το Κυπριακό». Οι ενδείξεις αυτού του είδους, πάντως, δεν στοιχειοθετούν τίποτε περισσότερο από την επιθυμία των βρετανών ιθυνόντων για μια ηχηρή εκδήλωση του κοινού αισθήματος στην Τουρκία εναντίον της Ένωσης.

Η δεύτερη «αποκάλυψη» αφορά την εκτίμηση ότι τα «Σεπτεμβριανά» οδήγησαν στην «αλλαγή» της πολιτικής των Ηνωμένων Πολι-

τειών στο Κυπριακό. Συγκεκριμένα, ισχυρίζεται η Günen, καθώς η Ελλάδα ετοιμαζόταν να καταθέσει τη δεύτερη προσφυγή της για το Κυπριακό στη Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών, η Ουάσινγκτον «έτεινε στο να υποστηρίξει τις ελληνικές προθέσεις». Άλλωστε, προσθέτει, αν εξέφραζαν την αντίθεσή τους στο ελληνικό αίτημα, οι Ηνωμένες Πολιτείες θα παραβίαζαν «μια από τις πολιτικές αρχές τους, η οποία συνίστατο στην παροχή συγκατάθεσης για την περίπτωση που ένας από τους στρατηγικούς συμμάχους επιθυμούσε να γίνει συζήτηση στον Ο.Η.Ε. για κάποιο θέμα». Η διατύπωση και μόνο, που ίσως οφείλεται εν μέρει στην προβληματική μετάφραση, με ώθησε να ανατρέξω στη βασική πηγή των ισχυρισμών της συγγραφέως. Πρόκειται για το σημαντικό βιβλίο του Claude Nicolet, *United States Policy Towards Cyprus, 1954-1974: Removing the Greek-Turkish Bone of Contention* (Μάνχαιμ και Μέντζε: Bibliopolis, 2001). Τι λέει ο Nicolet; Στις σελίδες 65-68, εκτιμά ότι, την άνοιξη του 1955, «η αμερικανική γνώμη έμοιαζε να ευνοεί την ελληνική θέση» ότι, δηλαδή, η βρετανική στάση στο Κυπριακό ήταν υπέρμετρα άκαμπτη. Ωστόσο, ενόψει της συζήτησης στα Ηνωμένα Έθνη, το State Department προβληματιζόταν ανάμεσα στην αποχή και την αρνητική ψήφο, με επικρατέστερη την αποχή, καθώς η πάγια θέση της αμερικανικής πολιτικής ήταν να «μην αντιτίθεται σε φίλους της στα Ηνωμένα Έθνη, όταν επιθυμούν να φέρουν κάποιο θέμα για συζήτηση». Επομένως, ζήτημα «υποστήριξης» ή «συγκατάθεσης» στις ελληνικές «προθέσεις» δεν ετέθη ποτέ. Σύμφωνα με τον Nicolet, τα «Σεπτεμβριανά» ενέπνευσαν στους Αμερικανούς φόβο για τη συνοχή της νοτιοανατολικής πτέρυγας του NATO. Ο φόβος αυτός και η αξία που απέδιδαν στη στρατηγική θέση της Τουρκίας τους ώθησαν να αντιταχθούν στην ελληνική προσφυγή στον ΟΗΕ και να συστήσουν στα εμπλεκόμενα μέρη να συνεχίσουν κατ' ιδίαν τις προσπάθειες για διευθέτηση του Κυπριακού. Τα στοιχεία αυτά ήταν ορατά στους οξυδερκείς παρατηρητές του ζητήματος ήδη από το Σεπτέμβριο του 1955. Το πρόβλημα με το τμήμα αυτό της εργασίας της Günen είναι ότι διαστρέφει το νόημα της μοναδικής πηγής στην οποία βασίζει ένα σοβαρό ισχυρισμό.

Είναι βέβαιο ότι η έκδοση αυτή θα είχε ωφεληθεί πολλαπλά αν η συγγραφέας είχε υποβάλει το κείμενο της διδακτορικής της διατριβής σε περαιτέρω επεξεργασία. Εκτός από τους αμφιλεγόμενους ισχυρισμούς που αναφέρθηκαν ήδη, θα είχε εντοπίσει αρκετές κατά λέξη επαναλήψεις χωρίων της Εισαγωγής σε διάφορα κεφάλαια του βιβλίου (ιδίως σελίδες 9-12 και 155-157, 12 και 162 και πάλι 329-330, 14-15 και 289-290, 15 και 310). Ενδε-

χομένως θα είχαν εντοπιστεί και διορθωθεί ανακρίβειες που προκαλούν σύγχυση στον αναγνώστη. Για παράδειγμα, κατά την επίμαχη περίοδο, ο επιφανής τούρκος ιστορικός Fuat Köprülü αναφέρεται αλλού ως «επικεφαλής του Υπουργείου Άμυνας ως εκπρόσωπος του Μεντερές» (σ. 59), αλλού ως υπουργός Εξωτερικών (σ. 91, 145), ενώ είναι γνωστό ότι αποχώρησε από το Υπουργείο Εξωτερικών στις 15 Απριλίου 1955. Επίσης, η Κομμουνιστική δεν ήταν «μια διεθνής ένωση με έντονα αριστερό προσανατολισμό» που «δημιουργήθηκε κατά τον Ισπανικό Εμφύλιο από τις Διεθνείς Ταξιαρχίες» (σ. 134, σημ. 136) και, πάντως, είχε διαλυθεί το 1943. Ούτε ήταν ο 19ος αιώνας που «σφραγίστηκε από τη μετανάστευση και την εκτόπιση ανθρωπίνων μαζών» (σ. 153), αλλά ο 20ός, όπως έμμεσα αναγνωρίζει η συγγραφέας αναφερόμενη στις συνέπειες των δύο παγκοσμίων πολέμων. Το τετραετές Σχέδιο Μάρσαλ δεν περιόριστηκε στα έτη 1948-49 (σ. 236). Το Μάιο του 1954 ο Παπάγος δεν κάλεσε τη Βρετανία να παραχωρήσει την Κύπρο στην Ελλάδα ως τις 22 Οκτωβρίου απειλώντας, αν δεν το έπραττε, να φέρει το θέμα στα Ηνωμένα Έθνη (σ. 305-306). Καμία τέτοια αναφορά δεν υπάρχει στην πηγή που χρησιμοποιεί η Günen (Nancy Crawshaw, *The Cyprus Revolt*, σ. 76). Εν πάσει περιπτώσει, η ελληνική προσφυγή κατατέθηκε στις 20 Αυγούστου. Στην Τριμερή του Λονδίνου, ο έλληνας υπουργός Εξωτερικών Στέφανος Στεφανόπουλος δεν ζήτησε «δημοψήφισμα» ώστε να καταστεί η Κύπρος «ανεξάρτητο κράτος» (σ. 312) αλλά μια περίοδο αυτοκυβέρνησης μαζί με υπόσχεση ότι τελικά θα αναγνωριστεί το δικαίωμα των Κυπρίων στην αυτοδιάθεση. Η Τουρκία «μεταβίβασε τα κυριαρχικά της δικαιώματα [επί της Κύπρου] στη Μεγάλη Βρετανία» όχι με το άρθρο 30 (σ. 313) αλλά με το άρθρο 16 της Συνθήκης Ειρήνης της Λωζάννης. Το

άρθρο 30 αναφέρεται στη μεταβολή υπηκοότητας των κατοίκων σε πρώην οθωμανικά εδάφη. Σύγχυση προκαλείται και από λανθασμένη παράθεση στοιχείων. Έτσι, στη σελίδα 63 αναφέρεται ότι, σύμφωνα με επίσημη τουρκική πηγή, δέχτηκαν επίθεση 4214 διαμερίσματα και 1004 καταστήματα, ενώ, σε σύγκριση με ελληνική πηγή που αναφέρεται στην επόμενη σελίδα, αναγνωρίζεται «μια μικρή απόκλιση» ως προς τον αριθμό των καταστημάτων που ανέρχονται σε 4228. Είναι προφανές ότι από λάθος στην πρώτη αναφορά έχουν αλλάξει θέση αμοιβαία ο αριθμός διαμερισμάτων με τον αριθμό καταστημάτων. Ακατανόητος είναι ο χρονικός προσδιορισμός «κατά τα έτη 1929 ως 1934, μέσα σε δεκαοχτώ μήνες» (σ. 199).

Τα προβλήματα δεν λείπουν και από τη μετάφραση, η οποία πρέπει να βασίστηκε στο γερμανικό κείμενο της διατριβής. Σταχυολογώντας, τα στρατιωτικά γυμνάσια (Manöver) αποδίδονται ως στρατιωτικοί «χειρισμοί» (σ. 92, 324, 326), η ανάκριση χαρακτηρίζεται «σκληροτράχηλη» (σ. 107), τα ηγετικά στελέχη (Kader) μετατρέπονται σε «ηγετικά στρώματα» (σ. 113). Οποσδήποτε, απάδει στην περιωπή του αξιώματος η απόδοση «[υπουργός] Ταχυδρομείων, τηλεφώνου και τηλεγραφημάτων» (σ. 143), μάλλον απαξιωτικά ηχεί η μετάφραση του Türk Ocağı (Τουρκική Εστία) σε «Τούρκικο Κοπάδι» (σ. 172, 184), ενώ είναι μάλλον άπιθανο να είχαν αναλάβει υπηρεσία στο Πατριαρχείο «δύο αρχιεπίσκοποι» με ελληνική υπηκοότητα (σ. 231). Οι φράσεις «Και τα “Σεπτεμβριανά” του 1955 αποτελούν ένα μέτρο των καθεστωτικών παραμέτρων για την ολοκλήρωση του σχεδίου της εθνοτικής-δημογραφικής ομογενοποίησης» (σ. 263), «η αντιπαράθεση της αντιπολίτευσης καθώς και του Τύπου με τα “Σεπτεμβριανά”» (σ. 295), «η ελεύθερη παγκόσμια τάξη» (σ. 323, «ενότητα του ελεύ-

θερου κόσμου» στο κείμενο της πηγής), όπως και οι αναφορές σε «δευτερογενή βιβλιογραφία» (σ. 267, η βιβλιογραφία είναι εξ ορισμού δευτερογενής πηγή) και σε «επικριτικά διακεκμενους δημοσιογράφους» (σ. 293) και «ανταποκριτές του εξωτερικού» (σ. 297, εννοώντας ξένους ανταποκριτές) δεν είναι οι μόνες ατυχείς στιγμές του μεταφραστικού εγχειρήματος. Η επιλογή της μεταγραφής των ονομάτων με ελληνικούς χαρακτήρες οδήγησε στην απόδοση του Michael Stewart σε «Μιχάλης Στιούαρτ» (σ. 317) και του αμερικανού υπουργού (όχι υφυπουργού) Εξωτερικών John Foster Dulles (Ντάλλες) σε «Ντιουλς» (σ. 326).

Οι αδυναμίες του έργου δεν εξαλείφουν τη χρησιμότητά του ως πηγής για την τουρκική πολιτική απέναντι στις μειονότητες, καθώς και για την ερμηνεία των «Σεπτεμβριανών» στο ευρύτερο αυτό πλαίσιο. Σε επόμενη έκδοση της μελέτης, εκτός από τον εμπλουτισμό του βιβλίου με φωτογραφικό υλικό τουρκικού αρχείου, όπως έχει προαναγγείλει, ο εκδοτικός οίκος θα ήταν ίσως δυνατόν να επιδιώξει την αποκατάσταση αδυναμιών, όπως αυτές που επισημάνθηκαν, προκειμένου το τελικό αποτέλεσμα να προσεγγίσει τα υψηλά ποιοτικά κριτήρια στα οποία το Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» έχει συνηθίσει το αναγνωστικό του κοινό εδώ και δεκαετίες.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΗ

1 Κείμενα των Αλέξη Παπαχελά και Άλκη Κούρκουλα, *Το Βήμα*, Κυριακή, 4 Σεπτεμβρίου 2005· εκπομπή «Φάκελοι», MEGA Channel, Τρίτη, 6 Σεπτεμβρίου 2005· κείμενο του Νίκου Παπαχρήστου, *Η Καθημερινή*, Κυριακή, 11 Σεπτεμβρίου 2005.